

Т. І. Єфименко, П. М. Леоненко

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ФУНДАМЕНТ ЕКОНОМІЧНИХ ПОГЛЯДІВ М. І. ТУГАНА-БАРАНОВСЬКОГО (до 150-річчя від дня народження)*

У статті висвітлені основні віхи життя, наукової, педагогічної, громадсько-політичної діяльності видатного українського вченого Михайла Івановича Тугана-Барановського (1865—1919). Проаналізовані новітні праці вітчизняних і зарубіжних дослідників його наукового доробку. Розглянуті різні погляди на сутність та структуру методології у філософській і економічній літературі, а також особливості її застосування при вивченні наукових праць М. Тугана-Барановського. Виокремлені ключові питання, порушені та розкриті вченим у галузі політичної економії (економічної теорії), історії економіки й економічної думки, теорії кооперації, соціалізму, грошового обігу та його регулювання. Основну увагу приділено вивченню теоретико-методологічних здобутків як результату наукового новаторства М. Тугана-Барановського, й насамперед методу “органічного синтезу”. Дослідження методологічних аспектів наукової спадщини вченого проведено на тлі ретроспективи розвитку світової й вітчизняної економічної думки останньої третини XIX — початку XX ст. Показані різні контексти аналізу М. Туганом-Барановським економічних законів та інтересів, а також специфіка їх трактування. Розкриті новизна й оригінальність нового типу його підручників з політичної економії та теорії кооперації. У тісному зв’язку з теоретичною спадщиною вченого окреслені й висвітлені малодосліджені, дискусійні питання методології сучасної економічної думки.

Ключові слова: політична економія (економічна теорія), історія економіки та економічної думки, методологія економічної науки, філософія економіки, теорії вартості (цінності), вільне мінове господарство, економічні закони, економічні інтереси.

Літ. 21.

Т. И. Ефименко, П. М. Леоненко

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ФУНДАМЕНТ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ М. И. ТУГАНА-БАРАНОВСКОГО (к 150-летию со дня рождения)

В статье освещены основные вехи жизни, научной, педагогической, общественно-политической деятельности выдающегося украинского ученого Михаила Ивановича Тугана-Барановского (1865—1919). Проанализированы новейшие труды отечественных и зарубежных исследователей его научного наследия. Рассмотрены различные взгляды на суть и структуру методологии в философской и экономической литературе, а также особенности ее применения при изучении научных трудов М. Тугана-Барановского. Выделены ключевые вопросы, поставленные и раскрытые ученым в области политической экономии (экономической теории), истории экономики и экономической мысли, теории кооперации, социализма, денежного обращения и его регулирования. Основное внимание уделено изучению теоретико-методологических достижений как результата научного новаторства М. Тугана-Барановского, и прежде всего метода “органического синтеза”. Исследование методологических аспектов научного наследия ученого проведено на фоне ретроспективы развития мировой и отечественной экономической мысли последней трети XIX — начала XX в. Показаны различные контексты анализа М. Туганом-Барановским экономических законов и интересов, а также специфика их трактовки. Раскрыты новизна и оригинальность нового типа его учебников по политической экономии и теории кооперации.

* Закінчення. Початок у № 2.

В тесной связи с теоретическим наследием ученого очерчены и освещены малоизученные, дискуссионные вопросы методологии современной экономической мысли.

Ключевые слова: политическая экономия (экономическая теория), история экономики и экономической мысли, методология экономической науки, философия экономики, теории стоимости (ценности), свободное меновое хозяйство, экономические законы, экономические интересы.

Tetiana Iefymenko, Petro Leonenko

THE METHODOLOGICAL FOUNDATION OF TUGAN-BARANOVSKY'S ECONOMIC VIEWS (dedicated to the 150th anniversary of his birth)

The basic milestones of life and scientific, educational, social, political activity of the famous Ukrainian scientist Mikhail Ivanovych Tugan-Baranovsky (1865-1919) are highlighted in paper. The latest works of national and foreign researchers, dedicated to scientific contribution of the scientist, are analyzed. Different understanding of the structure and methodology of philosophical and economic literature is presented and question of its application to the study of M. Tugan-Baranovsky's scientific heritage is discussed. It is determined the basic blocks of questions posed and solved by the scientist in the field of political economy (economic theory), history of economics and economic thought, theory of cooperation, socialism, money turnover and its regulation. The main attention is paid to investigation of theoretical and methodological achievements as a result of scientific innovation of M. Tugan-Baranovsky, firstly including the method of "organic synthesis". Research of methodological aspects of the scientist's heritage is made based on retrospective of the world and national economic thoughts' development of the last third of the nineteenth century and early beginning of the twentieth century. Different contexts of analysis of economic laws and economic interests and specifics of their interpretation by M. Tugan-Baranovsky are presented. The novelty and originality of the new type of Tugan-Baranovsky's books on political economy and theory of cooperation are disclosed. In close connection with M. Tugan-Baranovsky theoretical heritage a list of unexplored and discussion issues of the modern economic thought methodology are outlined and highlighted.

Keywords: political economy (economic theory), history of economics and economic thought, methodology of economics, philosophy of economics, theory of value, free exchange economy, economic laws, economic interests.

JEL classification: A40, B10, B30, B31, B41.

У зв'язку з проголошенням і дотриманням М. Туганом-Барановським “непохитності етичної позиції як відправного пункту практичних побудов політичної економії” [1, с. 72], постало питання про співвідношення особистого і класового інтересів, моральної свідомості та класової солідарності. Розкриваючи його, вчений показав, що особистий, егоїстичний інтерес не може бути відправним пунктом побудов, які претендують на обов'язковість для інших осіб, оскільки одноосібний інтерес не є інтересом іншої особи. На думку М. Тугана-Барановського, лише моральну свідомість можна протиставляти егоїстичним інтересам людини. Класова солідарність — це також вид етичної свідомості, бо інтерес класової групи не збігається з інтересами її окремого представника.

Дотримуючись цих поглядів, учений називав “чистим непорозумінням” точку зору тих, хто вважав, ніби автори вчення про класову боротьбу К. Маркс і Ф. Енгельс не виходили з етичних міркувань. Він писав: “Тільки етичні спонукання привели їх до захисту класових інтересів пролетаріату — адже самі

вони до класу пролетаріату зовсім не належали. Та і цього мало — не тільки особисто творці матеріалістичного розуміння історії виходили з етичних мотивів, але, несвідомо для себе, вони обґрунтовували етично і свій соціальний ідеал. Закликаючи до класової боротьби, вони зовсім недвозначно признавали цю боротьбу злом з позиції вищого ідеалу. Якщо б класова боротьба була етичним благом, то навіщо був би потрібний соціалізм? Адже основною перевагою соціалістичного ладу перед капіталістичним є, з точки зору марксизму, якраз зникнення класів, класового егоїзму і класової боротьби. Значить, з позиції марксизму — як би не уникав марксизм етики — є дещо вище, ніж класова солідарність і класовий егоїзм, і цим вищим є повне зникнення класової солідарності і класового егоїзму за зникненням самих класів” [1, с. 73]. На думку М. Тугана-Барановського, класова солідарність повинна поступитися місцем загальнолюдській солідарності, тобто етичному визнанню рівноцінності й самоцільності кожної людської особистості [1, с. 73].

Етичний ідеал К. Маркса і Ф. Енгельса полягав у тому, що людина розглядалась як “самоціль” суспільного розвитку, кінцева й вища мета історії, котру розуміють як “істинне царство свободи”. Воно ж перебуває за межами “природної необхідності”, по той бік власне матеріального виробництва. Розуміння та досягнення його не сумісні з будь-яким видом детермінізму (економічним, політичним, культурним тощо).

Серед багатьох класифікацій (групувань) економічної науки, розроблених на початок ХХ ст., М. Туган-Барановський обрав поділ політичної економії на теоретичну й практичну, як такі, що у своїй єдності протистоять одна одній та передбачають одна одну. При цьому він, як і в попередньому розгляді питань економічної науки, дотримувався ідеї соціального ідеалу. Щоб стати по-справжньому науковою, практична політекономія, або економічна політика, повинна вступити у тісний зв'язок із етикою. На переконання вченого, тільки етика може дати політиці її керівні ідеї. Зокрема, “центральною ідеєю політики повинна стати етична ідея верховної цінності людської особистості” [1, с. 81]. З цих позицій він висловив власне бачення соціального ідеалу: “суспільний лад, при якому для кожної людської особистості здійснюється найширша можливість розвитку всіх її сил і здібностей” [1, с. 81]. Проте цілком зрозуміло, що це майбутній, а не тогочасний суспільний лад, котрого потрібно було ще досягти.

Під цим кутом зору М. Туган-Барановський трактував соціалізм як насамперед історичний прогрес у розвитку людської особистості, природної свободи людини. Такого роду соціалізм, котрий підтримували видатні київські філософи М. Бердяєв, М. Булгаков та ін., докорінним чином відрізняється від більшовицької моделі одержавленого соціалізму, реалізованої в нашій країні у ХХ ст.

М. Туган-Барановський приділив особливу увагу з'ясуванню місця й ролі етичного елементу в економічній теорії. На його думку, запровадження цього елементу не робить економічну теорію менш об'єктивною. Утім, при цьому

вчений робить кілька застережень. По-перше, він відводить етичному елементу місце тільки у сфері практичної політекономії. По-друге, підкреслює, що загалом етика, соціальний ідеал не шкодять науковості економічної теорії лише за умови чіткого розрізнення в наукових роздумах сфер існуючого й належного. По-третє, об'єктивні й ідеальні елементи можуть іти в економічній теорії поряд або так, щоб завжди була зрозуміла відмінність їхньої природи, “подібно до того, як вода і олія в одному посуді не змішуються одне з одним, хоча і знаходяться в безпосередньому сусідстві” [1, с. 82].

Наприкінці 1940-х років Й. Шумпетер висловив власні думки з цього приводу. Він підкреслював, що наукова діяльність сама по собі не вимагає відмови від ціннісних суджень або ігнорування прагнення до захисту будь-яких інтересів. “Одна річ досліджувати факти чи розробляти інструменти такого дослідження, — зауважував учений, — і зовсім інша річ (*із точки зору фактів логіки*) оцінювати їх з якихось етичних або культурних позицій чи інтересів. І ці два аспекти *не обов'язково* суперечать один одному” [2, с. 249]. З цієї ж точки зору він розглядав і питання співвідношення захисту будь-яких інтересів та науковості аналізу, наголошуючи, що захисник будь-яких інтересів цілком може вести чесне аналітичне дослідження, і сам по собі мотив приведення аргументів на користь цих інтересів не є аргументом за чи проти такого дослідження [2, с. 249].

Надаючи принципового значення питанням про економічні закони, співвідношення теоретичної й практичної економії, М. Туган-Барановський постійно тримав їх у полі зору. Можна визначити дві площини розгляду цих питань. Перша охоплювала дослідження проблем законів розвитку народного господарства взагалі, як соціального утворення, що перебуває в процесі історичного розвитку, друга — з'ясування законів тодішньої суспільно-економічної системи (капіталістичного господарства). В обох випадках природа законів однакова. “Політична економія намагається встановити причинні закони соціально-економічних явищ, — писав учений. — Закони, що нею відкриваються, є, разом з тим, історичні закони в тому сенсі, що в економічних законах виражається одноманітність реальних економічних явищ, які здійснюються у визначеному історичному середовищі” [1, с. 136]. При цьому вчений слушно зауважував, що ці закони за своєю гносеологічною природою завжди мають не категоричну, а умовну форму подібно до всіх причинних законів точних наук. Їх загальна формула така: за наявності визначених умов, спостерігається певне явище [1, с. 136].

Розкриваючи питання про закони, М. Туган-Барановський значну увагу приділив доказам наукової неправомірності принципового ототожнення людського суспільства з організмом провідними представниками нової соціологічної школи Й. Гербартом, Г. Спенсером, А. Шеффле та ін. У основу цих доказів він поклав принцип верховенства людської особистості, підкреслюючи,

що вона, завдяки її головним властивостям, є самоціллю та прагне підпорядкувати своїй меті й інтересам єдине ціле. При цьому вчений у випадку людського суспільства надавав вирішальне значення інтересам складових частин — особин, а у випадку організму — інтересам цілого [1, с. 139]. “Це означає, — резюмував М. Туган-Барановський, — що людське суспільство не є організмом, і будь-яка теорія, що зближує людське суспільство з організмом, повинна бути визнана як ненаукова” [1, с. 139].

Також учений критично проаналізував спроби багатьох істориків і соціологів відшукати єдині для всіх народів закони історичного розвитку. У цьому контексті він розглянув погляди О. Конта, згідно з котрими споконвічний історичний закон полягає в послідовній зміні трьох теоретично різних стадій розвитку нашого пізнання — теологічної, метафізичної й позитивної, які визначають характер суспільного ладу. Висновок М. Тугана-Барановського щодо пошуків характерних для всіх народів законів історичного розвитку був безкомпромісним: “Неймовірно, щоб в якій би то не було галузі суспільного життя можна було б встановити єдиний, незмінний і обов’язковий для всіх народів закон історичного розвитку. В будь-якому разі, до цього часу всі зусилля встановлювати подібні закони були безуспішними” [1, с. 140].

Видатний український дослідник повернувся до питання аналогії політичної економії (економічної теорії) з природознавством, але вже під кутом зору поділу їх на теоретичну й практичну складові та в контексті критичного аналізу поглядів ряду авторитетних учених того часу. Таким чином, М. Туган-Барановський укотре підтвердив тезу про плідність критичного аналізу й можливість творчо розвивати науку лише в процесі критичного розгляду існуючого (теорій, дійсності тощо).

Насамперед учений підбив певний підсумок довготривалої дискусії в російській літературі стосовно ролі етичного елементу в соціальній науці. На думку російських народників П. Лаврова, М. Михайловського та ін., у цій науці потрібно застосовувати інший метод дослідження, ніж у природознавстві, оскільки соціальна наука вивчає суспільні явища крізь призму інтересів і мети людини, тож суто об’єктивне дослідження цих явищ виявляється неможливим. Центральному поняттю історичної науки — прогресу надавався суб’єктивно-телеологічний характер. На переконання П. Лаврова, “прогрес сам по собі є не більше, як суб’єктивний погляд на події з точки зору нашого морального ідеалу... Розвиток особи у фізичному, розумовому і моральному відношенні, втілення у суспільних формах істини і справедливості — це коротка формула, що огортає... все, що можна вважати прогресом” [1, с. 82, зн. 3]. На думку М. Тугана-Барановського, М. Михайловський теж розвивав теорію суб’єктивного методу в соціології, хоч у різний час давав йому інше тлумачення. Ця теорія зустріла різку протидію з боку цілого ряду дослідників; особливо її критикували в епоху розквіту російського марксизму, тобто

в 1890-х роках. “Незважаючи на незавершеність учення Михайловського і на свої слабкі сторони, — великодушно визнавав український учений, — воно містить в собі дещо правильне” [1, с. 83].

Об’єктивний характер науки політичної економії та її законів, методів дослідження М. Туган-Барановський відстоював у полеміці з відомим німецьким ученим Г. Ріккертом (1863—1936). Великий авторитет Г. Ріккерта та шанобливе ставлення до його наукових поглядів (про що свідчать неодноразові посилання на них, їх позитивне сприйняття, визнання заслуг ученого) не завадили об’єктивному критичному аналізу. Визнаючи дещо спільне у своїх методологічних поглядах із ученням Г. Ріккерта, М. Туган-Барановський заявив про неможливість беззастережного віднесення себе до послідовників цього вченого. Український дослідник виокремлював два основних пункти розходжень у поглядах. На його думку, Г. Ріккерт, як і багато інших тодішніх методологів, бачив “глибоку принципову розбіжність між історичними і природно-науковими поглядами” та наполягав на тому, щоб історики цікавилися “тільки індивідуальним”. До того ж він був схильний применшувати значення природно-правових елементів у суспільних науках [1, с. 83]. Водночас, на переконання М. Тугана-Барановського, теоретична політична економія належить до тієї самої наукової царини, що й природознавство. За його словами, у природознавстві практичні інтереси встановлюють напрям теоретичної думки, дають завдання теорії й цим визначають її зміст. Стосовно погляду Г. Ріккерта на політичну економію як таку, котра займається індивідуальним, М. Туган-Барановський зауважив, що вона “зовсім не ставить перед собою завдання опису індивідуальних явищ, а має на увазі загальне” [1, с. 83].

На основі розуміння суспільних відносин як таких, що перебувають у безперервному розвитку, М. Туган-Барановський надав двояке визначення політичної економії як науки — в широкому й вузькому розуміннях. У широкому розумінні це наука про суспільні відносини між людьми в межах їхньої господарської діяльності, у вузькому (як сучасна політична економія) — наука про суспільні відносини між людьми в межах їхньої господарської діяльності, що відбувається в середовищі мінового господарства, котре постійно історично розвивається [1, с. 57]. При цьому вчений цитував слова Ф. Енгельса із його відомої праці “Анти-Дюрінг” (1877—1878) про тодішню економічну науку як таку, що обмежується майже виключно генезою й розвитком капіталістичного способу виробництва.

Водночас український дослідник піддав критиці погляди видатного австрійського вченого К. Менгера (1840—1921) на предмет політичної економії в широкому розумінні. К. Менгер вважав, що економіст-теоретик повинен досліджувати якийсь один господарський устрій (саме сучасний), а для пояснення явищ інших типів господарського устрою — вводити відповідні поправки й обмеження. На думку М. Тугана-Барановського, рішення К. Менгера є

абсолютно незадовільним на тій підставі, що воно допускає теоретичну можливість “існування стількох різних економічних наук, скільки типів господарського устрою знала історія” [1, с. 60]. Між тим, за його словами, політична економія склалася в науку тільки на основі вивчення сучасного мінового господарства, й К. Менгер зовсім не навів глибоких гносеологічних причин цього явища.

Отже, М. Тугану-Барановському властиві розуміння політичної економії як історичної науки й теоретико-методологічний підхід до розкриття предмета та інших політико-економічних питань із позицій історичного розвитку як суспільства, так і економічного знання. На це вказує й полеміка українського вченого з окремими відомими західноєвропейськими дослідниками, в центрі котрої — питання розуміння та визначення предмета, методів і завдань політичної економії, співвідношення її тлумачень у широкому та вузькому розуміннях. У полеміку про предмет політичної економії М. Туган-Барановський додав важливий елемент — положення про “національні лінії” в її дефініціях, можливість існування різних варіантів визначення предмета науки в межах її теоретичних напрямів, шкіл (наприклад, класичної політекономії). І хоча кілька таких варіантів надали вже представники класичної політичної економії — А. Сміт, Д. Рікардо, Ж. де Сісмонді, Дж. Мілль та ін., вони не заперечували домінування її як науки про багатство (народне, національне, суспільне, державне тощо). У свою чергу, в межах історичної школи, а згодом і неокласики також були різні трактування предмета й методів економічної теорії.

В українській економічній літературі початку ХХ ст. М. Туган-Барановський не єдиний дотримувався історичного підходу до аналізу розвитку теорій, шкіл і напрямів політичної економії (економічної теорії) у вузькому й широкому розуміннях. У зв’язку з цим слушно нагадати про аналогічний методологічний підхід професора Харківського університету, з 1925 р. академіка ВУАН, В. Ф. Левитського (1854—1939). Сутність цього підходу вчений сформулював так: “Кожна система теоретичних поглядів має своїм предметом пояснення явищ певної історичної формації господарського життя. Більшість економічних систем розраховані на пояснення господарського побуту сучасних нам культурних народів, але існують системи теоретичних поглядів, котрі мають своїм предметом пояснення явищ господарського стану народів минулого часу” [3, с. 253].

М. Туган-Барановський мав рацію, наголошуючи, що англійські й французькі економісти при визначенні предмета й методів економічної науки переважно виходять із поняття не господарства, а багатства. Для них типовим є тлумачення політичної економії як науки про багатство. На противагу їм німецькі вчені висували на перший план поняття “господарство” та вводили його у визначення предмета економічної науки. Видатний український учений критично ставився до дефініцій англійських і французьких науковців,

вважаючи, що в цьому випадку під багатством розуміють зовнішній результат господарської діяльності — сукупність предметів, котрі мають ціну. Між тим політична економія, з його точки зору, повинна вивчати цю господарську діяльність і суспільні відносини, що виникають у її межах. “Визначаючи політичну економію як науку про багатство (інакше кажучи, як науку про речі), ми затушовуємо відмінність цієї науки від технічних наук і не висуваємо на перший план суспільний характер нашої науки, — вважав М. Туган-Барановський. — Ось чому потрібно визнати суттєвим покращенням точку зору німецьких економістів, яка має усі шанси стати панівною” [1, с. 57, 58].

Проте й такий підхід до трактування предмета політичної економії не відвернув українського ученого від критики поглядів німецьких економістів на господарство. Він писав: “Хоч майже у всіх німецьких теоретиків можна знайти те чи інше визначення господарства, не можна сказати, що завдання дати наукове визначення *центральному поняттю економічної науки* (курсив наш. — Авт.) було успішно розв’язане німцями” [1, с. 58]. Ця критика ґрунтується на принципі двоїстого характеру господарської діяльності й, відповідно, господарства разом із етичним принципом верховної цінності людської особистості та принципом соціального ідеалу. Перевагою дефініцій господарства, сформульованих відомими вітчизняними й зарубіжними дослідниками В. Железновим, Г. Дітцелем, Ю. Платтером, О. Філіпповичем та ін., М. Туган-Барановський вважав наголос на його об’єктивній ознаці — спрямованості господарської діяльності на зовнішній матеріальний світ, а недоліком — неврахування того, що господарство завжди є засобом, а не метою [1, с. 58].

В економічних поглядах М. Тугана-Барановського базовим філософським принципом методології було кантіанське положення про рівноцінність людської особистості (за словами вченого, воно є “єдиною можливою основою політичної економії, поскільки ця наука стає на ґрунт практичних інтересів”) [1, с. 9], а економічним — положення про двоїстий характер господарської діяльності. Емпіричний опис на основі кантіанської ідеї рівноцінності людської особистості він розглянув як форму теоретичного вивчення та надавав йому перевагу перед “точним описом”. Двоїстий характер господарської діяльності, покладений у основу визначення предмета науки політичної економії, являв собою єдність об’єктивної й суб’єктивної сторін явищ та процесів господарювання. Єдність базових філософського й економічного принципів методології М. Тугана-Барановського пронизує всю систему його поглядів, кожне трактування ним питань економічної науки та доповнюється застосуванням різних методів дослідження. Під тим самим кутом зору український дослідник критично розглянув погляди відомих західноєвропейських економістів Ж. Б. Сея, Г. Дітцеля, В. Лексіса та ін., котрі розглядали людину як простий засіб виробництва, а не як самоціль і тим самим заперечували верховну цінність людської особистості.

Дещо в іншому контексті український науковець піддав критиці погляди німецького психолога, філософа, неокантіанця Г. Мюнстерберга (1863—1916) на так званий господарський пафос. На думку Г. Мюнстерберга, його сутність полягає в почутті задоволення, гордості від взаємодії людини з природою, в якій людина виступає не повелителем природи, а її слугою, помічником, її наймогутнішою силою [1, с. 59]. Проте, на переконання М. Тугана-Барановського, й у цьому випадку господарська діяльність не втрачає свого двоїстого характеру, залишається засобом, а не метою в собі, а людська особистість — самоціллю.

Для глибшого розуміння відмінностей між підходами до тлумачення поняття “багатство” й, відповідно, предмета та функцій політекономії представників англійської і французької класичних шкіл економічної науки, з одного боку, та історичної школи, з другого, наведемо точку зору сучасника М. Тугана-Барановського професора Варшавського університету Г. Ф. Симоненка (1838—1905), відомого передусім за такими ґрунтовними працями, як “Держава, суспільство і право з точки зору законів народного господарства. Досвід політико-економічного аналізу державної та суспільної діяльності” (1870) і “Політична економія в її новітніх напрямках. Огляд і критична оцінка учень головних представників сучасної економічної науки, особливо нової історичної школи” (1900). Зміст обох праць відображає розстановку наукових сил у галузі економічних дисциплін, насамперед політичної економії, в останню третину XIX — на початку XX ст., боротьбу в них основних наукових напрямів і шкіл, різне ставлення до питань державної діяльності, економічної політики тощо. Ці актуальні питання неодноразово порушував та ґрунтовно вирішував і М. Туган-Барановський. “Політична економія, з точки зору історичного напрямку, — писав Г. Симоненко, — вчить не про одне матеріальне багатство, а й про розвиток народних сил узагалі. Сили ж бувають не лише матеріальні, а й духовні, про народну економію або господарство історичний напрям розуміє не діяльність, спрямовану на збільшення одного лише багатства нації, а й на правильне, гармонійне співвідношення всіх народних сил, за котрого тільки й можливий рух життя вперед, його всебічний розвиток” [4, с. XII].

У ширшому контексті йшлося про роль детермінант і духовних чинників у розвитку й функціонуванні суспільного виробництва, значну увагу яким приділяли вітчизняні вчені-економісти. А в найширшому розумінні розглядалося питання про співвідношення та взаємозв’язок економіки й суспільства, неекономічних чинників у соціально-економічному розвитку та про перегляд вихідного положення ортодоксального марксизму щодо визначальної ролі економіки, виробничих (економічних) відносин у суспільному розвитку. М. Туган-Барановський наголошував: “Сказати, що виробництво є основою життя суспільства, надто мало. Стан виробництва залежить від найрізноманітніших моментів — наприклад, від стану науки, правового ладу, панівної моралі

тощо. Якщо суспільний лад залежить від умов виробництва, то й виробництво залежить від умов суспільного ладу. Серед умов виробництва дуже важливу роль відіграє суспільний лад” [5, с. 7].

Сучасники М. Тугана-Барановського Д. І. Піхно, М. М. Ковалевський, І. І. Янжул, В. Ф. Левитський, О. М. Миклашевський та ін. неодноразово підкреслювали існування тісного зв'язку між економічними й неекономічними факторами. Так, академік І. Янжул (1846—1914) у праці “Економічне значення чесності” стверджував, що в суспільному розвитку освіта й моральність населення відіграють не меншу роль, ніж праця та капітал. Учений цитував рядки з листа до нього випускника Харківського університету академіка М. Ковалевського (1881—1916), де моральність названа четвертим фактором виробництва, а також точку зору відомого економіста О. І. Чупрова (1842—1908) про велике “економічне значення моральності”, зокрема у фінансових відносинах: “Висота страхової премії, як складової частини доходу на капітал, прямо змінюється залежно від моральних якостей населення”. І. Янжул дійшов такого висновку: “В інтересах суто матеріального добробуту народів необхідний широкий розвиток моральності та спеціально чесності у всеосяжному значенні цього слова. І той народ, який чесний, тим самим сильний не лише морально, а й економічно” [6, с. 25]. Зазначене не потрібно сприймати як докази існування прямої залежності між моральністю народу та рівнем економічного розвитку. Однак духовність загалом і моральність зокрема, безперечно, істотно впливають на соціально-економічний прогрес.

Наведені положення повною мірою стосуються сьогодення. Більше того, на нашу думку, у зв'язку з ринковими трансформаціями, інституціональними змінами, процесами глобалізації та регіоналізації їх актуальність і значення зростають. По-перше, неважко виявити зв'язок між теоретичними положеннями в концепціях ряду вітчизняних і зарубіжних учених минулого й сучасності щодо впливу неекономічних факторів, особливо основних форм суспільного ладу, на соціально-економічний розвиток. У цих положеннях не применшується роль економічних чинників у розвитку матеріального виробництва, але разом із тим підкреслюється залежність такого розвитку від духовного життя суспільства в усій його багатоманітності, від неекономічних факторів, зокрема панівних моральних імперативів. Зазначене характерне передусім для представників так званого класичного інституціоналізму (вебленівської традиції) Дж. Гелбрейта, Р. Хейлбронера, Дж. Ходжсона, А. Сена та ін.

У праці “Модернізація і постмодернізація: культурні, економічні та політичні зміни в 43 суспільствах” професор Мічиганського університету (США) Р. Інглегарт провів ґрунтовний аналіз основних постмодерністських тенденцій розвитку, а також взаємодії і взаємозалежності економічних, технологічних, політичних, соціальних, психологічних, етичних та інших чинників суспільного розвитку. Звичайно, це далеко не єдина праця, де розглядаються окреслені

питання, швидше одна із багатьох сотень (а то й тисяч). Проте вона, на наш погляд, незалежно від суб'єктивних намірів автора, надає можливість виразно виявити точки дотику й розходження з економічною методологією М. Тугана-Барановського. Американський учений погоджується з теоретиками модернізації (до котрих свого часу, безумовно, належав і видатний українець) щодо їхньої головної тези: економічний розвиток, культурні перетворення та зміни політичного характеру логічним чином взаємопов'язані й до певної міри навіть передбачувані. Окремі напрями перетворень імовірніші за інші, оскільки окремі системи цінностей і вірувань, поряд із політичними й економічними інститутами, виявляються взаємосприятливими, тоді як інші — ні [7, с. 266]. Водночас Р. Інгларт сформулював чотири важливих пункти своїх розходжень із поглядами багатьох сучасних теоретиків, а саме:

1. Соціальні перетворення не мають лінійного характеру. Рано чи пізно вони досягають поворотної точки та тривають у цілком новому напрямі. Починаючи з останньої третини ХХ ст. відбувається перехід від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей як найбільш значуща соціальна зміна сучасності [7, с. 267].

2. Різного роду детермінізми (економічний, технологічний, політичний, культурний, інституціональний, ідеологічний тощо), котрих дотримувалися видатні вчені, політичні діячі та їхні послідовники, являють собою спрощений підхід до проблеми взаємозв'язків і взаємодії чинників у суспільстві: "...причини і наслідки визначені тут занадто жорстко" [7, с. 267]. І далі Р. Інгларт укотре підкреслює: "Причинно-наслідкові зв'язки мають взаємний характер. Політичні, економічні й культурні перетворення взаємообумовлені, адже суспільство, яке не має політичних, економічних і культурних систем, що підтримують одна одну на взаємній основі, не може бути життєздатним; у довгостроковій перспективі відповідні компоненти або пристосовуються один до одного, або система падає" [7, с. 271].

3. "Вестернізацію" не слід ототожнювати з модернізацією, перша є лише одним із варіантів другої [7, с. 267, 268].

4. Демократія — це не феномен, іманентно властивий фазі модернізації. "Однак, — зауважує відомий американський дослідник, — демократія справді виявляється дедалі можливішим явищем у міру переходу від стадії модернізації до постмодернізації. На цій другій стадії відбувається цілком особливий комплекс перетворень, котрі настільки підвищують імовірність утвердження демократії, що в кінцевому підсумку доводиться дорого платити за те, щоб її уникнути" [7, с. 268]. Події української Революції гідності, на жаль, у кривавій формі підтвердили цю думку Р. Інгларта, висловлену в абстрактній формі як попередження задовго до цих подій.

По-друге, перехід до ринкової економіки в країнах колишнього державного соціалізму переконливо засвідчив (і це було багатократно доведено

теоретично), що механічного копіювання законодавчих і правових систем високорозвинутих країн не достатньо для успішного соціально-економічного розвитку інших держав. Як показали теорія та практика ринкових трансформацій, “пересадка” демократичних і ринкових механізмів у країнах із іншим, ніж у Західній Європі, духовно-психологічним цивілізаційним підґрунтям може призвести (і призводила) не до позитивних, а до негативних результатів, наприклад виникнення інституціональних вакуумів та інституціональних пасток, використання судової системи й “вільних” ЗМІ в інтересах кланів, зміцнення монопольно-олігархічних структур.

По-третє, сучасні дослідники наукової творчості М. Тугана-Барановського слушно вказують на посилення в останні десятиліття інтеграції елементів етики з економічною теорією. При цьому підкреслюється, що мова йде не лише про інституціональний напрям економічної науки, де моральні та інші духовні норми є рівноправними елементами разом із іншими суспільними інститутами, а про праці з питань світової економіки. Як зазначає відомий історик економіки й економічної думки Б. Корнійчук, теоретичне та практичне розв’язання глобальних проблем виявилось продуктивнішим при залученні етики. Це привело лауреата Нобелівської премії з економіки А. Сена до висновку, що “сутність сучасної економічної науки значно збіднена через виникнення дистанції між економікою та етикою” [8, с. 23]. У свою чергу, визнання тісного взаємозв’язку таких явищ, як криза й етика, закономірно веде до праць М. Тугана-Барановського — автора оригінальної теорії криз і теорії етичної системи політичної економії [9, с. 117].

У цьому контексті звернемо увагу на необхідність подальшого дослідження та практичного розв’язання проблем довіри населення до держави (уряду), чиновників усіх рангів, рівнів і сфер діяльності, банківської системи, а також забезпечення відповідальності бізнесу (потреба в появі відповідального власника, відповідального бізнесу), скромного способу життя, подолання жадібності, недостатньої скрупульозності тощо. Особливе значення надається законодавчому закріпленню норм особисто-фінансової (особисто-майнової) відповідальності великих власників за стан їхнього бізнесу, стійкість виробництва й обігу, обґрунтованість корпоративних маркетингових стратегій, вироблення та впровадження належних податкових норм використання землі під об’єктами господарювання тощо. Особливо великого значення набувають питання відновлення двосторонньої довіри (населення і влади), відповідальності, чесності, порядності, законності та ін. Такий підхід співзвучний поглядам М. Тугана-Барановського про рівність і справедливість, усунення надмірної диференціації суспільства тощо.

Висвітливо погляди М. Тугана-Барановського на співвідношення широкого й вузького розумінь політичної економії та на її історичну долю. Зауважимо, що вчений добре знав марксистські й немарксистські погляди в цій царині науки, орієнтувався в нюансах цих питань і на той час мав власну точку

зору на теперішнє та майбутнє політичної економії. На його думку, Г. Дітцель уже довів неможливість для економічної науки встановлювати загальні закони інакше, ніж за наявності вільного обміну [1, с. 60, 61]. Таким чином, по суті, заперечувалася можливість існування політичної економії в широкому розумінні, оскільки за визначенням вона являла собою вивчення економічних законів, умов і форм, за яких відбуваються виробництво, розподіл, обмін і споживання благ у людському суспільстві. Політична економія в широкому розумінні досліджує явища та процеси в загальноісторичному розрізі, незалежно від певного (визначеного) етапу розвитку суспільства.

Проте згодом, за словами М. Тугана-Барановського, Г. Дітцель змінив свій попередній погляд, котрий полягав у визнанні “гносеологічної неможливості виникнення економічної науки каузального типу на основі якої-небудь іншої господарської системи, окрім системи конкуренції” [1, с. 61]. Пізніше німецький учений уже припускав можливість існування двох різних економічних теорій: тієї, що вивчає “систему колективності”, та тієї, котра вивчає “систему конкуренції”. Якраз остання, на переконання Г. Дітцеля, становить найбільший інтерес та є найважчою для теоретичного розуміння [1, с. 61].

Розкриваючи сутність поглядів М. Тугана-Барановського стосовно ймовірності економічної теорії на основі “системи колективності”, тобто системи підпорядкування господарських процесів регулюючій владі суспільства, слід зазначити таке. По-перше, у вченого були сумніви щодо можливості досягнення подібною теорією вищого наукового рівня порівняно з якоюсь галуззю теорії економічної політики. Адже, на думку дослідника, ключова відмінність економічної науки від інших суспільних наук, а саме встановлення нею системи причинно-функціональних залежностей економічних явищ, обумовлена саме “характерними особливостями її сучасного предмета вивчення — вільного мінового господарства” [1, с. 61]. По-друге, внаслідок зазначеного, економічна теорія “системи колективності” не може вкластися в точну науку про причинно-функціональні співвідношення господарства так, як сучасна політична економія [1, с. 61]. По суті, це означало специфічне заперечення проголошеної попередньо політичної економії в широкому розумінні, а тому й політичної економії майбутнього соціалізму. М. Туган-Барановський дійшов висновку, що доля політичної економії, як своєрідної науки про причинно-функціональні співвідношення господарських явищ, тісно пов’язана із сучасним народним господарством. Разом із ним вона виникла й розвинулася та разом із ним повинна зійти зі сцени [1, с. 61]. На переконання вченого, в умовах соціалізму місця для цієї науки не буде, проте повинні бути надзвичайного розвитку практичні знання в галузі економічної політики та всі необхідні для цього допоміжні науки, наприклад статистика. А політична економія частково перетвориться на теорію економічної політики, а частково увійде до складу більш загальної науки про суспільство — соціології [1, с. 61].

Зауважимо, що подібні погляди стосовно історичної долі політичної економії за соціалізму тоді (на початку XX ст.) поділяли такі видатні вчені-економісти, як Р. Гільфердінг, В. Зомбарт, П. Струве та ін. У 1920-і роки такої самої точки зору дотримувалася частина радянських економістів на чолі з М. Бухаріним. Однак у результаті багаторічної дискусії наприкінці 1920-х років поступово утвердилася думка, що предметом політичної економії є вивчення взаємозв'язку та взаємодії виробничих відносин і продуктивних сил (як форми й змісту суспільного способу виробництва). Знову закріпився погляд на політичну економію як особливу науку в широкому й вузькому розуміннях, хоч і з багатьма новими нюансами.

На нашу думку, великий науковий інтерес становить аналіз бачення М. Туганом-Барановським розвитку політичної економії в розрізі сьогодення та численних постсоціалістичних дискусій у цій галузі людського знання. Насамперед зауважимо, що в його працях, як і в дослідженнях інших учених-економістів другої половини XIX — початку XX ст., терміни “політична економія”, “економічна теорія”, “економічна наука” вживалися як синонімічні, тотожні. Проте вже в першій половині XX ст. відбулися серйозні зміни. На наш погляд, їх вдало відобразив відомий австро-американський учений Й. Шумпетер. Він розмежував поняття “економічна думка”, “політична економія”, “система політичної економії”, “економічний аналіз” та проаналізував історію кожного з них.

Коротко розглянемо визначення цих понять, надані вченим, застерігаючи при цьому про існування різних трактувань авторами тих самих термінів. “Тому необхідно відразу ж попередити, — наголошував Й. Шумпетер, — що перш ніж досліджувати розуміння тим чи іншим автором предмета й методу політичної економії, слід з'ясувати, яке саме розуміння вкладав він у цей термін” [10, с. 25]. У наш час, у зв'язку зі зростанням емоційного напруження дискусій та примноженням термінології, це застереження набуває ще більшої актуальності.

Отже, під поняттям “економічна думка” Й. Шумпетер розумів сукупність усіх думок і побажань із економічних питань (особливо в галузі економічної політики), що присутні в суспільній свідомості в конкретний час і в певному місці. Остання, на його думку, ніколи не буває однорідною, а відображає поділ суспільства на групи та класи різної природи [10, с. 46]. Також учений розглянув кілька різних трактувань терміна “політична економія”. В окремих випадках під ним розуміють те, що нині називають “чистою” економічною теорією [10, с. 25]. По-іншому його тлумачили ті, хто вважав сучасну економічну науку надто відірваною від реальності, такою, яка ігнорує неможливість застосування її результатів для розв'язання нагальних проблем та аналізу конкретної економічної ситуації за межами певної історико-політичної структури. Для прихильників цієї точки зору політична економія означала економічну науку, котра включає адекватний аналіз діяльності держави, а також механізмів

і провідних течій політичного життя [10, с. 26]. Термін “система політичної економії” Й. Шумпетер трактував як викладення системи економічної політики, котру автор відстоює виходячи з єдиного нормативного принципу (економічного лібералізму, соціалізму тощо) [10, с. 45]. Економічною наукою (economics) учений називав техніку історичного, статистичного й теоретичного дослідження та досягнуті за її допомогою результати [10, с. 25]. Надаючи принципового значення питанням термінології та вкладеного в неї змісту, Й. Шумпетер неодноразово повертався до цих проблем.

У 2015 р. виповнюється 400 років від того часу, як економічна наука дістала свою назву в “Трактаті політичної економії” французького меркантиліста А. де Монкретьєна та почала розвиватися в єдності теоретичної й практичної складових. Інша річ, що, на переконання більшості сучасних учених, тоді цей напрям ще не був окремою науковою школою. Навіть поняття “меркантилізм” як таке, що об’єднувало економічні погляди представників різних країн, з’явилося набагато пізніше, ніж “політична економія”.

Згідно з каноном (традицією) класичної й марксистської наукових шкіл, центральне місце в політичній економії відводилося теоріям вартості (цінності) та розподілу. Як і багато інших економістів, М. Туган-Барановський дотримувався канону, але при цьому займав особливу теоретико-методологічну позицію. По-перше, він виступав за об’єднання, або “органічний синтез”, протилежних теорій вартості (цінності); по-друге, розглядав такий синтез як надійний шлях виходу із кризи політичної економії (в останній третині XIX — на початку XX ст. це було реальним явищем); по-третє, в процесі синтезу уточнював і розвивав окремі положення існуючих теорій вартості (цінності). При цьому варто взяти до уваги складне становище в галузі теорій цінності наприкінці XIX — на початку XX ст.

Учений чітко сформулював свої теоретико-методологічні погляди у сфері теорій вартості (цінності), до яких відносимо такі [1, с. 85, 86]:

1. Тракткування цінності й вартості як основних логічних категорій господарства. Виокремлення об’єктивної мінової цінності як історичної категорії господарства та суб’єктивної цінності як логічної категорії господарства.

2. Виведення цих категорій з розглянутої попередньо двоїстої природи господарського процесу, котрий, “з одного боку, завжди переслідує зовнішню мету — пристосування зовнішньої природи до наших потреб, з іншого ж боку — досягає цієї ж мети лише шляхом деяких затрат” як засобу для досягнення мети [1, с. 85].

3. Визначення та розгляд двобічності основного господарського принципу, сутність котрого полягає в досягненні за найменших затрат найбільшої господарської користі.

4. Відображення в ньому двох основних логічних категорій господарства — вартості (затрат) та цінності (платні).

5. Розгляд категорії цінності в загальнофілософському значенні як однієї з форм категорії волі.

За аналогією до передбачення Дж. Мілля щодо історичної долі теорії трудової вартості (наука сказала своє останнє слово, й майбутнім ученим не доведеться додавати нічого суттєво нового до вже сказаного) М. Туган-Барановський прогнозував, що очікує теорію граничної корисності. Він констатував нездійсненність пророцтва відомого англійського теоретика, оскільки якраз “вчення про цінність було зовсім трансформоване пізнішими дослідниками” [1, с. 107]. Утім, М. Туган-Барановський сподівався, й небезпідставно, на повторення попереднього пророцтва з більшою надією на успіх. “Теорія граничної корисності назавжди залишиться основою вчення про цінність, — передбачав учений, — вона може бути доповнена і частково змінена по частинах в майбутньому, але основні ідеї її складають вічний скарб економічної науки” [1, с. 107]. Водночас він говорив про майже загальне визнання цієї теорії на той час — якщо не на словах, то на ділі. Як покажемо далі, це було певним перебільшенням або навіть абсолютизацією наявної тенденції до визнання першості теорії граничної корисності.

Досить оригінальним є пояснення М. Туганом-Барановським повільного загального визнання нової теорії перешкодою з боку її прихильників у вигляді безпідставного, різкого протиставлення теорії граничної корисності теорії цінності Рікардо. Між тим, зауважував учений, суперечки прихильників старої й нової теорії зумовлені просто непорозумінням. На його думку, прихильники теорії граничної корисності нападали не на теорію цінності Рікардо, а на зовсім іншу — теорію Родбертуса й Маркса. Учений вважав останню справді несумісною з теорією граничної корисності, оскільки “цінність не може бути в один і той же час “кришталем праці” і граничною корисністю” [1, с. 108].

Великим непорозумінням М. Туган-Барановський називав твердження ряду економістів, зокрема теоретиків граничної корисності, щодо необхідності вибору між двома теоріями цінності — старою (Рікардо) й новою (Менгера та ін.). Він наголошував: “Теорія граничної корисності і трудова, безсумнівно, протилежні, однак зовсім не суперечать одна одній. Рікардо і Менгер зосереджують свою увагу на різних аспектах одного і того ж процесу. Теорія Рікардо підкреслює об’єктивні фактори цінності; теорія Менгера — суб’єктивні моменти оцінки. Але подібно до того, як об’єктивне фізіологічне спостереження в певному значенні протилежне суб’єктивному, психологічному, зовсім не виключає останнього, а лише доповнює його, так само теорія Рікардо не виключає, а лише доповнює теорію граничної корисності” [1, с. 96]. Разом обидві теорії “утворюють собою логічні кореляти” [1, с. 108]. До речі, обґрунтування цієї тези було наведене ще в першій друкованій праці молодого вченого в 1890 р. і повторюється в інших його роботах. Того ж року, за словами М. Тугана-Барановського, А. Маршалл і Г. Дітцель теж писали про несуперечливість двох зазначених вище теорій та їх взаємодоповнюваність.

Таким чином, аналіз причинно-наслідкових і функціональних зв'язків у явищах і процесах український учений доповнював корелятивним аналізом. Він докладно розглянув основні положення теорії граничної корисності та на цій основі сформулював тезу, котра пізніше дістала назву “теорема Тугана-Барановського”: “За одиницю часу виготовляється різна кількість продуктів різного виду; але вигода, що отримується за останню одиницю часу, повинна бути, як ми бачили, однією і тією ж у всіх видах виробництва. Звідси випливає, що корисність останніх одиниць вільно відтворюваних продуктів кожного виду — їх гранична корисність — повинна бути зворотно пропорційною відносній кількості цих продуктів, що відтворюються в одиницю робочого часу, інакше кажучи, повинна бути прямо пропорційною трудовій вартості тих же продуктів. Тільки при дотриманні цієї умови розподіл виробництва буде відповідати господарському принципу найбільшої користі” [1, с. 97].

У перше десятиліття XX ст. в українській і російській економічній думці склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, ряд учених висловлював незадоволення існуючим становищем у економічній теорії, насамперед у галузі теорій вартості (цінності), розподілу та ін., ігноруванням новітніх досягнень економічної теорії Заходу. Наприклад, економіст-математик В. К. Дмитрієв (1868—1913) не погодився з конкретним розв'язанням проблем синтезу теорій граничної корисності та теорії трудової цінності, запропонованим М. Туганом-Барановським. Але разом із тим він високо оцінив значення першої статті молодого вченого (1890): на його думку, вона була першою спробою проломити стіну, якою відгородилася російська економічна наука від вторгнення всіляких “нововведень” із Заходу [11, с. 17]. Колишній професор Київського університету В. Я. Железнов (1869—1933) уже в 1927 р. писав, що “в теорії вартості російські економісти внесли мало оригінального” [12, с. 283]. Водночас він підкреслював, що спочатку М. Туган-Барановський був єдиним рішучим прихильником теорії граничної корисності та автором її “органічного синтезу” з трудовою теорією вартості на основі принципу раціонального розпорядження виробництвом [12, с. 283]. Щоправда, разом із тим В. Железнов вважав запропоноване М. Туганом-Барановським подолання суперечності між теорією граничної корисності й теорією об'єктивної мінової вартості “легким” і таким, що “не зустріло співчуття”, незважаючи на те, що бажання синтезу обох теорій уже тоді було в російській економічній літературі дуже сильним [12, с. 285].

З другого боку, такі вітчизняні вчені, як О. Д. Білімович, Є. Є. Слуцький та ін., мали оптимістичний погляд на стан і перспективи розвитку економічної науки в Україні та Росії. Професор Київського університету, глава київської маржиналістської школи О. Білімович у 1914 р. так охарактеризував становище в галузі розробок теорій вартості (цінності): “Думки про зв'язок цінності речей із їхньою корисністю, котрі знову відродилися в теорії граничної

корисності, — з одного боку; помічений факт залежності цінності від умов виробництва — з другого; нарешті, стара теорія попиту й пропозиції, що намагається поєднати різні фактори цінності, — з третього боку. Усе це частки істини, які взаємно доповнюють одна одну та знайдені окремими напрямками, що борються” [13, с. V]. Водночас учений вважав, що процес розроблення так званих примирливих теорій ще далеко не завершений. “Дуже багато дечого залишається спірним і недостатньо з’ясованим, — зауважував він, — інше поки що зовсім не привернуло до себе уваги дослідників” [13, с. V].

Зрозуміло, що таке неоднозначне становище неминуче обумовлювало різні погляди на наукове новаторство й здобутки М. Тугана-Барановського в галузі політичної економії (економічної теорії). Проте головним було інше — визнання оригінальності, сміливості в постановці та вирішенні теоретичних питань, обґрунтованості суджень видатного українського вченого. Ще в 1919 р. академік М. В. Птуха висловив свою думку про теорему М. Тугана-Барановського: “Можна приєднатися до висновку М. І. або на тих чи інших принципових підставах відмовитись від його, але ні в якому разі не можна не визнати, що міркування його розвинуті з дивним хистом і доказ його є цілком переконуючий для тих, хто поділяє погляди, з яких він виходить. Повз цю теорію М. І. не може пройти ні один учений, що більш-менш серйозно студіює теорію цінності” [14, с. 209]. Ці слова видатного вченого стали пророчими.

Стосовно передбачення М. Туганом-Барановським долі теорії граничної корисності слід зазначити, що загалом воно справдилося. Утім, нас цікавить перебіг подій у галузі дослідження проблем вартості й цінності, відповідних теорій протягом минулого століття. На теренах Радянського Союзу було популярним “спростування” поглядів вченого на теорії вартості (цінності), головним чином через їх антимарксистську спрямованість. Однак після розпаду СРСР у оцінках його поглядів відбулися принципові зміни.

Професори О. Бузгалін і А. Колганов дуже специфічно характеризують загальне тло цих змін. “Повсюдне панування теорії граничної корисності стало основою для відмови в теоретичній і практичній актуальності трудової теорії вартості, — констатують вони. — Проблема здається вирішеною раз і назавжди, однак автори вважають можливим і необхідним сумніватися в цьому” [15, с. 3]. Звичайно, сумніви є елементом пізнання за умови їх успішного подолання. Проте нині вони виливаються у строкату мозаїку різноманітних поглядів вітчизняних і зарубіжних дослідників [16]. Можна виокремити кілька блоків вирішення питань, у ретроспективі співзвучних ідеям М. Тугана-Барановського. Перший охоплює погляди тих учених, котрі відстоюють і захищають можливість та необхідність синтезу або суміщення економічної теорії К. Маркса й “Економікс”, у т. ч. теорій трудової вартості та граничної корисності. До другого блоку входять погляди прихильників “примирнення” марксистської політекономії з маржиналізмом, коли пропонується

проводити аналіз глибинних відносин (за К. Марксом) та їх зовнішніх форм (за А. Маршаллом). У цьому випадку теорія граничної корисності переважно розглядається як теоретично істинне й практично корисне (для агентів ринку) відображення справді існуючого перетвореного змісту, сформованого світом перетворених форм, котрі панують у економічному житті ринку та визначають основні механізми й форми його функціонування. Відповідно, підходи представників обох блоків до вирішення теоретичних питань проектується (специфічно в кожному випадку) на аналіз і викладення синтезу теорій, шкіл та напрямів економічної науки.

На думку ряду сучасних неомарксистів, або класичних марксистів, трудова теорія вартості розкриває підвалини відносин товарного виробництва, історичні й теоретичні межі цієї системи, її природу. А теорія граничної корисності виводиться із зазначеної теорії через складний ланцюжок опосередкувань та вказує на фіктивний (немовби наведений) зміст справді існуючих перетворених форм — певних функціональних залежностей попиту, пропозиції тощо. Звідси робиться висновок: “Відповідно теорія К. Маркса потрібна лише для того, щоб досліджувати природу товарної економіки; для аналізу функціональних залежностей попиту і пропозиції вона справді не потрібна” [15, с. 20]. Отже, за певним поступленням марксистськими позиціями приховується основна думка про методологічну першість усе-таки трудової теорії вартості К. Маркса, виконання нею тих специфічних теоретичних і практичних завдань, які не ставлять перед собою, а отже й не виконують, представники теорій граничної корисності, продуктивності, факторів виробництва.

Серед сучасних українських дослідників велику увагу розгляду питань, порушених і проаналізованих свого часу М. Туганом-Барановським, приділив академік НАН України А. А. Чухно. Головною відмінністю його підходу до вирішення численних складних питань методології економічної теорії є розгляд їх у контексті розвитку економічної думки, парадигмальних змін узагалі та переходу до нової парадигми в економічній теорії зокрема, синтезу в економічній науці [17, с. 21—201]. На думку А. Чухна, кардинально нове трактування методології економічної теорії зумовлене змінами рушійних сил суспільства. Замість класових на перший план вийшли загальнолюдські інтереси й цінності. Сформувався нові умови розвитку економічної теорії та її методології. “Замість економічних теорій, які базувалися на класових засадах, протистояли і заперечували одна одну, відбуваються процеси взаємозв’язку і взаємодії економічних теорій, синтез їх предметів і методів, взаємодоповнення в процесі пізнання економіки і суспільства, — зауважує академік. — Отже, об’єктивно закладений взаємозв’язок предметів дослідження як елементів структури цілісної економічної системи, який розвивався і протиставлявся класовим принципам, класовим підходам, нині реалізується у процесі взаємодії і взаємодоповнення різних шкіл економічної теорії” [17, с. 31, 32]. На

наш погляд, це своєрідний новий варіант тієї “єдиної політичної економії”, про котру мріяв та яку пропагував М. Туган-Барановський.

При цьому А. Чухно відзначає плідність ідей “органічного синтезу” М. Тугана-Барановського й розвиває їх із точки зору сучасних умов теорії та практики ринкового господарства: “Відомо, що навіть в період гострого протистояння двох соціально-економічних систем відбувався процес конвергенції. Тому конвергенція взаємопроникнення різних систем можлива не лише в розвитку економіки, а й в розвитку економічної теорії, бо це сприяє їхньому взаємозбагаченню” [17, с. 81]. На думку вченого, економічна теорія ринкового господарства розвивалася на основі синтезу класичної й неокласичної теорій. Приблизно одночасно відбувався перехід від індустріальної (економічної) до постіндустріальної (постекономічної) стадії суспільно-економічного прогресу.

Назвемо лише деякі ключові положення трактування синтезу в економічній теорії, запропоновані А. Чухном. Насамперед він пропагує ідею зміни предметів економічної теорії у зв’язку з її розвитком і трансформаціями в економіці. Учений робить акцент на необхідності розширеного визначення предмета класичної економічної теорії як виробничих відносин, котрі досліджуються в тісному взаємозв’язку і взаємодії з продуктивними силами та надбудовою, а предмета неокласики — як дослідження проблем ефективного використання виробничих ресурсів для задоволення потреб суспільства. Шляхом розгорнутого обопільного розгляду предметів класики й неокласики академік дійшов висновку, що колись різні, навіть протилежні предмети економічної теорії — виробничі відносини і раціональне використання виробничих ресурсів стають взаємопов’язаними [17, с. 92].

Разом із тим у судженнях відомого вченого, на наш погляд, спостерігається певна непослідовність. Вона полягає в твердженні, що перехід розвинутих країн до постіндустріального суспільства, коли панівною стає сфера послуг, коли визначальну роль відіграють інформаційно-інтелектуальні технології, обумовлює вихід на перший план теорії маржиналізму. Відповідно, теорія трудової вартості за всієї її важливості в постіндустріальному суспільстві, коли матеріальне виробництво, його частка різко зменшуються, потребує нових оцінок і підходів. Перебування України на стадії індустріального суспільства, коли матеріальному виробництву належить головна роль у економіці, обумовлює чільне місце теорії трудової вартості [17, с. 115]. Тут помітна надто жорстка прив’язка розвитку економічної теорії до умов певної стадії (етапу, фази) загального соціально-економічного розвитку. Зауважимо, що як у М. Тугана-Барановського, так і в інших прибічників теорії граничної корисності в трактуваннях синтезу теорій вартості (цінності) вона була відсутня.

Положення М. Тугана-Барановського про єдину політичну економію, політекономію в широкому й вузькому розуміннях тощо знаходять свій розвиток у сучасних умовах. Відзначимо лише один суттєвий момент. Ідеться про

відмінність між варіантом єдиної політекономії, запропонованим М. Туганом-Барановським, та варіантом конвергентної політекономії (термін наш. — *Авт.*), обґрунтованим А. Чухном. На нашу думку, ця відмінність полягає в різному ставленні вчених до класових інтересів і трактуванні їх розвитку. Так, перший будував свою єдину політекономію на ідеї визнання верховної цінності й рівноцінності людської особистості, існування різних класових інтересів та надання пріоритету інтересам трудящої людини. А другий виходив із ідеї примирення класових інтересів, синтезу предметів і методів різних економічних теорій.

Широке коло принципів питань методології М. Туган-Барановський розкрив у статті “Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію” (уперше опублікована в 1919 р.), такі як: класифікація наук, взаємні прямі й зворотні впливи природничих наук та політичної економії, абстрактних і конкретних наук, взаємозв’язок теорії й практики, кількісне (квантитативне) та якісне (квалітативне) обчислення, всеосяжне застосування принципів, встановлених економічною наукою; з’ясування причин могутнього впливу політичної економії на інші науки. Коротко розглянемо його трактування цих питань.

Підкреслюючи важливу роль класифікації наук, учений констатував факт значного поширення й особливого успіху в представників природничих наук класифікації наук (за ступенем зменшення їх абстрактності) французького філософа-позитивіста О. Конта (1798—1857). “Лінійне угруповання наук, відповідно до їх більшої чи меншої загальності, це, здається, найприродніша їх класифікація, — і впливає вона з самої природи знання”, — вважав М. Туган-Барановський [18, с. 242]. Разом із тим, за його словами, ця лінійна класифікація наук зустрічає дуже великі труднощі [18, с. 242]. Учений проаналізував конкретні приклади місця деяких наук у цьому лінійному ряді, котрі, на його погляд, викликали сумніви (наприклад, віднесення психології до біології), а також, і це найголовніше, неправомірне припущення щодо відсутності впливу конкретних наук на абстрактні. Насправді обопільна залежність наук має складніший характер: не тільки конкретні науки підпадають під вплив абстрактних, а й останні — під могутній відворотний вплив конкретніших наук [18, с. 243]. Окрім того, між абстрактними й конкретними науками існує єдність, а їх відокремлення має досить умовний характер.

Із урахуванням цих зауважень М. Туган-Барановський запропонував власну класифікацію наук, виходячи з того, що насправді “всі науки утворюють не просту лінію, а колесо, в якому кожна точка з’являється рівночасно і початком і кінцем” [18, с. 243]. Водночас учений визнавав, що у своєму розвитку конкретніші науки логічно допускають науки загальнішого характеру, а ті, у свою чергу, ґрунтуються на конкретніших науках, на підставі чого зробив висновок: “Система наук являє собою, таким чином, не драбину, а живий

організм, в якому кожна окрема частина, кожний орган служить іншим частинам і органам і разом з тим користується ними — з'являється, рівночасно, і засобом і метою” [18, с. 243].

На переконання вченого, кожна з наук, включаючи й найабстрактніші, залежить у своєму розвитку від завдань, що висувуються практичною діяльністю та іншими науками. Так само відбувається й розвиток усієї системи наук. М. Туган-Барановський сформулював принцип співвідношення теорії та практики, котрий досі не втратив актуальності: “Не теорія впливає з практики, а практика з теорії”. Разом із тим вони “являють собою живу єдність і кожна з складових частин цієї єдності має істотне значення для розвитку цілого. Практика дає для теорії мету і завдання досліджу і, таким чином, якнайсильніше впливає на напрям і характер теоретичного дослідження” [18, с. 244].

На низці прикладів учений розкрив залежність політичної економії від загальніших і абстрактніших галузей знань, насамперед від природознавства. Вважаючи таку залежність настільки зрозумілою й загальновідомою, що вона не потребує особливого доведення, М. Туган-Барановський зосередив увагу на аналізі зворотного впливу політичної економії на розвиток природознавства, наголосивши, що цей вплив такий самий безсумнівний, як і прямий вплив природознавства на політичну економію [18, с. 245]. Він вивчав цей вплив, аналізуючи теорії А. Сміта, Ч. Дарвіна, А. Воллеса, Т. Мальтуса, Г. Спенсера, Е. Маха, В. Вундта, В. Вебера та ряду інших відомих природознавців, економістів, філософів, соціологів, психологів. Проведений аналіз засвідчив не лише неабияку обізнаність українського дослідника в цих особливих галузях людського знання, а й творче застосування їх для вирішення конкретних питань методології економічної науки, філософії економіки. При цьому центральне місце відводилося новітнім явищам у розвитку політичної економії (економічної теорії) та філософії.

Одним із таких явищ у філософській науці останньої третини XIX — початку XX ст. була спроба поширити так званий господарський принцип (здобуття в господарській діяльності якнайбільшої користі з найменшою затратою сил) не лише на економіку, а й на всю розумову діяльність. До речі, М. Туган-Барановський найтісніше пов'язував так званий економічний принцип у розумовій діяльності з процесом наукового абстрагування. “Абстрактне поняття, яке закріплює в загальній формулі необмежену кількість конкретних вражень, — писав він, — через те й з'являється таким необхідним знаряддям нашого мислення, що, завдяки йому, економізуються сили нашого розуму” [18, с. 248].

Учений підкреслював, що у філософській системі неокантіанства особливе значення надавалося застосуванню принципів економічної теорії (еконімізації сил, оцінок, цінності та ін.) та підтвердив це положення аналізом праць ряду провідних представників неокантіанства й психофізики. Зокрема,

він наводить роздуми на цю тему австрійського фізика й філософа Е. Маха (1838—1916): “Будь-яка наука має метою замінити, тобто зекономити, досвід, ...репродукуючи і передбачаючи факти. Ці репродукції тільки рухомі в прямому досвіді і в деяких аспектах його замінюють. Не потрібно багато розуму, щоб зрозуміти, що економічна функція науки зівпадає з самою її сутністю... У навчанні вчитель передає учневі досвід, що складається із знань інших, економлячи досвід і час учня. Досвідне знання цілих поколінь стає власністю нового покоління і зберігається у вигляді книг у бібліотеках. Подібно цьому і мова як засіб спілкування є інструментом економіки” [18, с. 254]. Наведені судження він поширював і на природничі науки, вважаючи фізику “економічно впорядкованим досвідом”. Е. Мах визнавав, що ідею економічних сил він запозичив у Е. Германна. М. Туган-Барановський, досліджуючи вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію на прикладі праць Е. Маха, наголошував: “Таким чином, і в даному випадку ми бачимо, що економічна наука встановлює такі принципи, які здобувають згодом далеко ширше застосування, до того ж у науках загальнішого характеру, ніж політична економія” [18, с. 249].

Відомі українські вчені В. Базилевич та В. Ільїн прагнуть розширити межі застосування принципу “економії мислення” за рахунок ключової категорії політекономії “економічна людина” (*homo economicus*). У результаті ця абстракція передбачає людину, котра повинна берегти сили й енергію для інших при реалізації особистих, егоїстичних прагнень та при цьому залишатися саме індивідумом, суб’єктом, що думає в першу чергу про себе й керується у своїй діяльності біологічними та психологічними мотивами. Уявлення Е. Маха про людину як частину природи і про відсутність суперечності між інстинктом та розумом наштовхує на думку щодо необхідності впливу на інстинкти, котрі, у свою чергу, формуватимуть свідомість людини, що споживає [19, с. 644]. У цьому аспекті особливо помітний зв’язок між неокласичною економічною теорією та емпіріокритицизмом (Р. Авенаріус, Е. Мах та ін.) з ідеями “економії мислення” неокласичної філософії, граничної корисності, пріоритетом споживання і обміну порівняно з виробництвом.

М. Туган-Барановський вважав, що найглибший і найширший вплив ідей та принципів політичної економії на наукову філософію ще перед нами [18, с. 249], маючи на увазі насамперед теорію цінності, розроблену новітньою політичною економією. У зв’язку з цим він писав про характерне для тодішньої психології “намагання щораз більше й більше розсунути рамки розуміння вартості, яке робиться одним з основних філософських понять” [18, с. 249]. На переконання вченого, це відбувалося через те, що психологи розглядали волю як основний і визначальний елемент психічного життя людини. Категорія цінності є однією з форм категорії волі. Тому категорія цінності набуває першорядного значення для загальної філософії [18, с. 249, 250].

Підтвердження зазначеного М. Туган-Барановський знаходив у працях видатних зарубіжних філософів, психологів, натуралістів того часу В. Віндельбанта (1848—1915), В. Вундта (1832—1920), Г. Мюнстерберга (1863—1916) та ін., переважно представників неокантіанства. Так, В. Віндельбانت у своїх “Прелюдіях” визначав філософію як критичну науку про загальнообов’язкові цінності. Під цим кутом зору німецький учений, очільник баденської школи неокантіанства розглядав і завдання філософії: “Те, що ми в теперішній час очікуємо від філософії, — це роздуми про вічні цінності, які, підносячись над мінливими тимчасовими інтересами людей, обґрунтовані вищою духовною дійсністю” [20, с. 355].

М. Туган-Барановський вважав видатним ученим німецького психолога, філософа, натураліста, почесного члена Петербурзької академії наук (1902) В. Вундта та цитував його слова щодо вирішального значення цінності в духовному житті людства: “Момент вартості становить найважливішу характерну ознаку духовного від чисто фізичного. Духовний світ — це світ вартостей, які мають щонайрізніші квалітативні особливості і щонайрізніші ступені. В духовному світі все має свою позитивну чи негативну, свою більшу чи меншу вартість” [18, с. 249, 250].

Наприкінці XIX — на початку XX ст. визнання пріоритетного значення граничної цінності в економічній науці набуло істотного поширення. Політекономам добре відомий крилатий вислів одного з основоположників австрійської школи О. Бьом-Баверка (1851—1914): “Ідея граничної корисності — це “Сезам, відкрийся” — формула, яка дає ключ до всіх найскладніших явищ економічного життя і дає можливість вирішувати найзаплутаніші проблеми науки” [21, с. 528]. Нагадаємо, що згідно з маржиналістським підходом цінність благ обумовлюється їхньою граничною корисністю, тобто найменшою додатковою користю, котру дає нова й у кожному конкретному випадку остання, кінцева одиниця (частина, порція) блага.

Слід віддати належне науковому новаторству, проникливості та оригінальності суджень видатного українського вченого. По-перше, він вважав розроблення теорії граничної корисності та похідних від неї концепцій своєчасним і перспективним напрямом досліджень у галузі економічної науки, котрий ставив її на правильний шлях подальшого прогресу. По-друге, обґрунтувавши необхідність і можливість органічного синтезу двох економічних теорій — граничної корисності та трудової вартості, М. Туган-Барановський розширив межі застосування нової категорії в природничих науках, психології, філософії. До того ж такий підхід сприяв наступності в економічних дослідженнях, що становить цінність саму по собі та більше відповідає оригінальним уявленням вченого про класифікацію (групування) наук. По-третє, він усебічно розглянув закон Вебера — Фехнера, який встановлює математичну залежність між відчуттями й подразненнями (збільшення подразнення в геометричній прогресії

спричиняє зростання відчуттів у арифметичній прогресії), та запропонував, за його словами, ще простіше формулювання цього закону: абсолютні різниці двох відчуттів бувають однакові за однакового відношення подразнень, або для однакового абсолютного посилення відчуттів потрібне збільшення подразнень у однаковому відношенні [18, с. 250]. Причому вчений констатував, що подібність цього основного психофізичного закону та свідомих оцінок за методом граничної корисності давно відома науковцям, адже економічна оцінка являє собою окреме застосування закону Вебера — Фехнера [18, с. 253].

Погоджуючись із наявністю цієї подібності, М. Туган-Барановський обґрунтував протилежне поширеному пояснення: закон Вебера — Фехнера — це не що інше, як окремий випадок економічної оцінки [18, с. 253]. У кінцевому підсумку вчений робить висновок: “В основі всякої типології, яка б вона не була, чи відноситься вона до зовнішнього світу збудування організму, чи до внутрішніх психічних переживань, — скрізь ми зустрічаємо явище оцінки” [18, с. 256]. Разом із тим він зауважував: представники природничих наук поки що “мало знайомі з теорією граничної корисності, що її витворення становить гордість найновішої економічної науки”, а також передбачав, що з часом це знання прийде, й нове поняття вартості (цінності) відіграватиме важливу роль і в розвитку природознавства. За його словами, воно зуміє витягти з цього принципу всі багаті висновки для пояснення органічного світу, які з нього випливають; розвинена економістами теорія боротьби за існування вже зробила цілу революцію в науці про походження організмів; не меншу роль відіграє в майбутньому й економічна теорія вартості [18, с. 256].

Новаторські підходи до постановки питань та їх вирішення М. Туганом-Барановським особливо помітні на тлі набагато пізніших роздумів Й. Шумпетера про праці видатних представників фізіологічної психології (психофізики), опираючись на котрі можна “прослідкувати джерела того, що було в минулому й, можливо, буде колись у майбутньому важливим союзником економічної теорії” [10, с. 1049]. Ще характерніше при цьому таке зауваження вченого: “Дуже цікаво відмітити, що до цих пір економісти не відкрили для себе можливості, які може надати цей напрямок досліджень” [10, с. 1049]. Насправді приклад досліджень М. Тугана-Барановського якраз у цьому напрямі був плідним і таким, що надихає, проте, на жаль, він залишився поза увагою відомого австро-американського економіста.

У застосуванні методів дослідження М. Тугану-Барановському вдалося щасливо уникнути однобічності, зосередженості на часткових подробицях на шкоду загальному широкому підходу. Для вченого характерне поєднання різних методів дослідження: конкретного й абстрактного, аналізу та синтезу, індукції й дедукції, логічного та історичного, якісного та кількісного тощо. При цьому він проявив себе як великий знавець історії економічної думки, зокрема в галузі історії економічної методології. Підтвердженням цьому може

бути врівноважена оцінка ним так званої суперечки про метод останньої третини XIX ст. між представниками австрійської школи маржиналізму та нової історичної школи в політичній економії, предметом котрої було висунення на перший план (або навіть абсолютизація) одного з методів — дедукції чи індукції. М. Туган-Барановський, уникнувши крайнощів у оцінках, справедливо й обґрунтовано визначив підсумок цієї суперечки. “Погляд Менгера, який признав рівноправність обох методів, став більше-менше загальноприйнятим, що підтверджує хоча б розділ про методологію політичної економії у новітньому курсі політичної економії визнаного школою Шмоллера, — писав український учений. — Справа в тому, що наука політичної економії охоплює собою кілька наукових дисциплін, які глибоко відрізняються одна від одної за своїми методологічними підходами” [1, с. 81].

Метод макроекономічного розгляду всього капіталістичного господарства М. Туган-Барановський вважав методом Ф. Кене та К. Маркса, наголошуючи, що лише на його основі можливий науковий аналіз процесу нагромадження капіталу і встановлення законів реалізації суспільного продукту [1, с. 580]. Завдяки творчому застосуванню цього методу нашому славетному вченому вдалося створити відому в усьому світі наукову теорію криз і циклів.

У вітчизняній і зарубіжній літературі досі можна зустріти тези щодо еkleктичності економічних поглядів М. Тугана-Барановського, її поступового подолання в процесі еволюції цих поглядів. Насправді вони є своєрідним синтезом етичних положень філософії Е. Канта про найвищу цінність людської особистості та постулатів про справедливість суспільних інститутів. У кінцевому підсумку зазначене обумовлює належність М. Тугана-Барановського до етико-соціального напрямку політичної економії (економічної теорії).

Список використаних джерел

1. *Туган-Барановський М. І.* Основи політичної економії / М. І. Туган-Барановський ; за ред. С. М. Злупка ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2003. — 627 с.
2. *Шумпетер Й.* Наука и идеология / Й. Шумпетер // *Философия экономики. Антология* / под ред. Д. Хаусмана ; пер. с англ. — М. : Изд-во Ин-та Гайдара, 2012. — 520 с.
3. *Левитский В. Ф.* История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта / В. Ф. Левитский. — Х., 1914. — 494 с.
4. *Симоненко Г. Ф.* Государство, общество и право с точки зрения законов народного хозяйства. Опыт политико-экономического анализа государственной и общественной деятельности : в 2 т. Т. 1: О значении государственной деятельности как одной из сфер народного хозяйства / Г. Ф. Симоненко. — М., 1870. — XXXVIII, 508 с.
5. *Туган-Барановский М. И.* Теоретические основы марксизма / М. И. Туган-Барановский. — 3-е изд., стер. — М. : Эдиториал УРСС, 2003. — VI, 218 с.
6. *Янжул И. И.* Избранные труды / И. И. Янжул. — М. : Наука, 2005. — 438 с.
7. *Инглеарт Р.* Модернизация и постмодернизация / Р. Инглеарт // *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Academia, 1999. — С. 261—291.

8. Сен А. Развитие как свобода / А. Сен. — М. : Нов. изд-во, 2004. — 425 с.
9. Корнейчук Б. Этическая экономия М. И. Туган-Барановского и вызовы глобального развития (к 150-летию со дня рождения ученого) / Б. Корнейчук // Вопросы экономики. — 2014. — № 12. — С. 116—128.
10. Шумпетер Й. А. История экономического анализа : в 3 т. / Й. А. Шумпетер ; пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. — СПб. : Экон. шк., 2001.
11. Дмитриев В. Теория ценности (обзор литературы на русском языке) / В. Дмитриев // Критическое обозрение. — 1908. — № 2. — С. 12—26.
12. Железнов В. Я. Россия / В. Я. Железнов // Историки экономической мысли России: В. В. Святловский, М. И. Туган-Барановский, В. Я. Железнов / под ред. М. Г. Покидченко, Е. М. Калмычковой. — М. : Наука, 2003. — 319 с.
13. Билимович А. Д. К вопросу о расценке хозяйственных благ / А. Д. Билимович. — К., 1914. — X, 4, 334 с.
14. Птуха М. В. М. І. Туган-Барановський як економіст / М. В. Птуха // Історія народного господарства та економічної думки України. — 2002. — Вип. 33-34. — С. 208—219.
15. Бузгалин А. В. Теория предельной полезности как следствие теории трудовой стоимости? / А. В. Бузгалин, А. И. Колганов // Вестник Моск. ун-та. Серия 6 : экономика. — 2011. — № 6. — С. 3—20.
16. Леоненко П. Питання синтезу в сучасній економічній теорії та викладанні / П. Леоненко // Історія народного господарства та економічної думки України. — 2008. — Вип. 41. — С. 163—174.
17. Чухно А. А. Вибрані твори : у 2 т. Т. 1 / А. А. Чухно ; передм. Л. В. Губерського, Т. І. Єфименко ; ДННУ “Акад. фін. управління”. — К., 2012. — 557 с.
18. Туган-Барановський М. І. Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію / М. І. Туган-Барановський // Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Л. П. Горкіна ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. — К., 2001. — С. 242—258.
19. Базилевич В. Д. Философия экономики. История / В. Д. Базилевич, В. В. Ильин. — К. : Знание ; М. : Рыбари, 2011. — 927 с.
20. Виндельбанд В. Избранное: Дух и История / В. Виндельбанд. — М. : Юрист, 1995. — 687 с.
21. Жид Ш. История экономических учений / Ш. Жид, Ш. Рист. — М. : Экономика, 1998. — 532 с.